

Skutočný príbeh

MOTÝL

ČERVENÁ VEŽA SMRTI

Marta Fartelová

ČERVENÁ VEŽA SMRTI

ČERVENÁ VEŽA SMRTI

Marta Fartelová

Skutočný príbeh

VYDAVATELSTVO MOTÝL

Copyright © 2020 Marta Fartelová
Zodpovedná redaktorka Anetta Letková
Dizajn © Motýľ design 2020
Obálka Zuzana Ondrovičová
Foto na obálke © CollaborationJS/Trevillion Images
Vydalo Vydavateľstvo Motýľ
www.vydavatelstvomotyl.sk
Vydanie prvé. Rok vydania 2020
Tlač: TBB, a. s., Banská Bystrica

ISBN: 978-80-8164-236-4

POĎAKOVANIE

Postavy v tejto knihe sú skutočné. Sú to obyčajní ľudia, ktorí zanechali svoju hviezdú v nekonečnom vesmíre ľudského bytia a len vďaka našim spomienkam na nich môže ich hviezda svietiť roky, desaťročia, storočia či navždy...

O príbehu svojho starého otca som sa dozvedela až tesne pred prahom dospelosti, aj to len veľmi matne a v náznakoch. Obdobie plné tajomstiev, mlčania, šepkania a zakázaných tém zasiahlo moju generáciu len čiastočne, zato generáciu mojich rodičov a starých rodičov plnou silou, a preto sa niektoré veci jednoducho nespomínali. No ten príbeh mal niekde v mojej mysli svoje miesto a ja som vedela, že ho raz budem chcieť zhmotniť aj do knižnej podoby. Na niektoré veci však človek musí dozrieť profesionálne, ale hlavne mentálne.

Môj priateľ mi daroval knihu Trestankyně o živote Růženy Vackovej, ktorá bola za svoje politické a náboženské názory dlhé roky väznená. Bol to veľmi nezvyklý výber knihy, a možno preto ležala v mojej knižnici a čakala na prečítanie oveľa dlhšie ako iné knihy. Keď som sa však do tejto biografie pustila, nevedela som ju odložiť. Kvalitne mapuje niekoľko desaťročí histórie Česka a bez servítky hovorí o utrpení politických väzňov. Až vtedy som

si naplno uvedomila, že praktiky vyšetrovateľov, súdництва i samotný väzenský systém nemali ďaleko od nacistických zvyklostí, dokonca aj niektorí vykonávatelia moci si len prezliekli uniformy.

A tak som začala pátrať v rodinnej histórii. Nebola to veru ľahká úloha. Môj otec mal v čase dedkovho uväznenia pár mesiacov, a keď dospel, jeho otec nechcel či nemohol o danej ére rozprávať. Tak sme spolu s mojím otcom a strýkom prezreli rodinné písomnosti, ale našli sme len rozsudok z roku 1992, ktorým bol môj starý otec rehabilitovaný, a jeho žiadosť o rehabilitáciu z roku 1969. To bolo všetko, čo sa zachovalo.

Možno vás bude zaujímať, ako som pátrala a možno nie, no rada by som o tom aspoň v krátkosti napísala, pretože som natriafila na množstvo ľudí ochotných pomôcť mi, a tým by som sa rada poďakovala. Moja dlhoročná známa pani Julianka Brezinská mi odporučila obrátiť sa na pána Petra Sandtnera, predsedu Konfederácie politických väzňov. A ten ma dopodrobna navigoval, na ktoré inštitúcie sa môžem obrátiť, a tiež mi dal zoznam bývalých politických väzňov, ktorých môžem osloviť ako svedkov daného obdobia, keďže môj starý otec nie je medzi nami už viac ako dvadsať rokov. Ďakujem, pán Sandtner, bez vás by som tápala ešte dlho.

Personál Štátneho archívu v Nitre bol ochotný, avšak písomnosti z roku 1953, ktoré som potrebovala získať, v archíve nemal. Prvá lastovička prišla z archívu Zboru väzenskej a justičnej stráže, keď vedúca archívu pani Kristová okamžite zareagovala a poslala mi evidenčnú kartu môjho starého otca. Najväčší poklad som však napokon získala z Ústavu pamäti národa, kde sa našiel osobný spis môjho starého otca i skupinový spis z vyšetrovania, kde bol zdokumentovaný celý priebeh prípadu od vypočúvania svedkov, obvinených cez žalobu,

rozsudok, odvolanie až po zmierňujúci rozsudok. Moja veľká vďaka patrí preto pracovníkom Ústavu pamäti národa, ktorí hľadali a našli ten správny spis.

Keďže žijúcich svedkov tej éry je už skutočne málo, neoceniteľnou pomocou bolo pre mňa rozprávanie pána Branislava Tvarožka, ktorý si rovnako ako môj starý otec odpykával trest v jáchymovských baniach. Jeho autentické rozprávanie znamenalo pre mňa možnosť aspoň prostredníctvom spomienok priameho pamätníka nazrieť do skutočných pomerov v tomto tábore, zároveň i schopnosť pána Tvarožka pozeráť na túto skúsenosť racionálne a bez hnevu ako na roky, ktoré bolo jednoducho nutné prežiť.

Samozrejme, veľkou pomocou pri písaní boli pre mňa knihy, ktoré mi pomohli priblížiť obdobie alebo priniesli rôzne príbehy odsúdených a prenasledovaných politických väzňov. Boli to hlavne tieto: Jáchymov – jevišťe bouřlivého století, Zločiny komunizmu na Slovensku, Nemohol som mlčať, Dejiny Slovenska a Slovákov, Trestankyně – Příběh Růženy Vackové, Jáchymovské peklo od Rudolfa Tibenského a Z PTP do väzenia od Jána Bachratého.

Ako som už spomínala, moji starí rodičia sú viac ako dvadsať rokov na večnosti, rovnako ako väčšina svedkov tej éry, preto som si pri písaní ich príbehu občas pomáhala fantáziou. Niektoré udalosti sú úplne zhodné s realitou, napríklad ich zoznámenie sa a zrušené zasnúbenie mojej starej mamy, iné sú, naopak, vymyslené, pretože čitateľ si určite praje, aby mal román spád a vtiahol ho do deja. Veľký dôraz som kládla na fakty spojené s procesom, ktorého priebeh je zachytený úplne presne. Vyhlásenia prokurátora či senátu sú citáty zo spisu, ktorý som mala k dispozícii. Pobyt môjho starého otca v Jáchymove som vyskladala z príbehov mnohých väzňov, ktoré sa od seba príliš nelíšia. Väčšina postáv je skutočná, no neviem s istotou potvrdiť, či sa stretli všetci v tom istom časopriestore. Mená postáv som zmenila, aj keď podobnosť

s pôvodnými menami nepopieram. Pravé mená som nechala len dvom ľuďom. Major Paleček bol skutočnejší, než by si mnohí väzni priali, a predchádzala ho povest' sadistu a tyrana. Skutočný bol aj Kamil Růžička, ktorý bol hrdinom svojej doby. Ako bývalý politický väzeň našiel v sebe odvahu a silný charakter a vrátil sa do tábora ako civilný zamestnanec, aby pomáhal väzňom a zmierňoval ich každodenné útrapy.

Tiež by som chcela opäť veľmi pekne poďakovať celému tímu vydavateľstva Motýl. Vážim si ich profesionálnu prácu a zároveň priateľský prístup. Táto kombinácia robí z našej spolupráce niečo výnimočné a verím, že práve toto je recept, ako bežať s niekým štafetu na dlhé trate. Vzájomná dôvera v schopnosti toho druhého, úcta k jeho práci okorenená príjemnou atmosférou a priateľským prístupom.

Taktiež som veľmi rada, že redaktorskej úpravy mojej knihy sa opätovne ujala Anetka Letková. Dokáže dodať môjmu textu krásnu harmóniu, po jej úpravách plynie oveľa príjemnejšie a lahodnejšie. Bez jej práce by boli moje myšlienky omnoho kostrbatejšie.

Záver poďakovania by som ako vždy rada venovala svojej rodine. Svojim rodičom vyslovujem nesmiernu vďaku práve za to, že som nikdy nezažila nedostatok. Pri písaní tejto knihy som si to uvedomovala viac ako kedykoľvek predtým. Mojim drahým dcéram Maťke a Ninke za to, že dávajú môjmu životu zmysel a denne mi pripomínajú, že sú to najlepšie, čo sa mi podarilo. Mojej sestre Lucke a jej deťom Vandičke a Gorankovi za to, že sú mojimi neochvejnými fanúšikmi. Zaťkovi Denisovi, že dáva pozor na moju staršiu dcéru a stojí po jej boku. A môjmu milovanému Pedrovi za to, že má trpezlivosť, keď moja myseľ plná príbehov lieta niekde po okolí, a tiež za to, že žiaden z mojich nápadov mu nepripadá absurdný. Bez vás, moji milovaní, a vašej nekonečnej podpory by nevznikla žiadna z mojich kníh.

PROLÓG

December 1996

Potichu prekĺzla pootvorenými dverami. V izbe svietila malá stolová lampa, ktorá poskytovala len málo svetla, a predmety v izbe vrhali na zem dlhé tiene. Ležal na posteli a mal zavreté oči. Podišla k oknu a chcela zatahnuť ťažké závesy.

„Eeeh,“ zaznel jej za chrbtom hrdelný vzdych. Nebolo to slovo, len zvuk vydaný z hĺbky jeho hrude, no znel nesúhlasne.

Podišla k posteli a naklonila sa k nemu. „Nemám zastrieť?“

Mal otvorené oči a pozeral jej do tváre. „Eeeh,“ zopakoval.

„Dobre, nechám odostreté,“ potľapkala ho po ruke, ktorú mal položenú na prikrývke.

„Eeeh,“ z jeho úst opäť vyšiel nástojčivý zvuk. Vycítila, že je nervózny. Chcel jej niečo povedať, ale ona mu nerozumela. Oči upieral na okno a rýchlo žmurkal.

Povzdychla si a vnútri pocítila hnev i smútok. Keď zostal pripútaný na lôžko, ochrnutý na pravú polovicu tela, neschopný postarať sa o seba a zasa rozprávať, bola presvedčená, že nebude potrebovať slová na to, aby rozumela jeho potrebám a vedela pochopiť jeho myšlienky. Po bezmála päťdesiatich rokoch spoločného života mu musela rozumieť aj bez

slov. No nebolo to tak, aspoň nie vždy. Niekedy akoby prúd myšlienok preletel okolo nej, akoby nedokázala uchopiť jeho nevyrieknuté slová, akoby nenadobudli ten správny tvar, rozmer, farbu, šírku či hĺbku.

„Sústreď sa!“ zamumlala si pre seba a znovu sa uprene zahľadela na tvár svojho manžela. „Láska moja,“ povedala láskavo, položila dľaň na jeho a zrazu akoby bytostne pocítila spojenie. Akoby jej duša vkĺzla do nevládného pokrúteného tela na posteli, pozrela sa jeho očami a hlavou jej preleteli jeho myšlienky.

Zadívala sa na okno, kde spoza nariasených záclon vykúkal mesiac.

„Odosťriem, chceš vidieť mesiac.“ Nebola to otázka, bola to presvedčivá a jednoznačná reprodukcia jeho prosby, ktorú nevládal vysloviť.

Venovala mu pohľad a uvidela, ako jemne zodvihol zdravý kútik úst, na tvári sa mu rozlial spokojný výraz a v jeho očiach si prečítala odpoveď.

Podišla k oknu, odtiahla záclonu a otvorila ho dokorán. Dovnútra prenikol decembrový chlad. Zhlboka sa nadýchla a pľúca sa jej naplnili mrazivým vzduchom, ktorý ju zapichal ako tisícky drobných ihličiek.

„Je zima,“ skonštatovala smutne a chcela zavrieť okno.

„Eeeh,“ zaznelo nesúhlasne z postele za jej chrbtom.

Nepotrebovala sa otočiť ani sa spýtať, či rozumie správne. „Dobre, nechám chvíľu otvorené,“ odvetila a stareckými skrútenými prstami pohladila záclony. Aj v šere slabo osvietenej izby videla, že sú sivasté, a pod končekmi prstov priam cítila prach, ktorý sa tam usadil. Kedysi bývala dobrá gazdiná. Okná sa vždy leskli a záclony žiarili belosťou a voňali jarným slnkom, ktoré ich vysušilo. Dnes už nevládala. Jej telo bolo unavené a opotrebované. Nemala síl umyť okná, nevládala vyskočiť na

stoličku a zavesiť čisté záclony, dokonca sa nevedela ani postarať o manžela. Takmer na všetko potrebovala pomoc.

Chcela si smutne vzdychnúť a dať priechod sebaľútsosti, ktorá ju začala obostierať, no vtom uprela oči pred seba a zbadala, ako sa mesiac jemne dogúľal do ich zorného uhla. „Ach,“ vyšlo jej z pier a v hrudi pocítila, akoby sa jej tam rozlialo teplé husté kakao.

Odstúpila od obloka a otočila sa k manželovi. Jeho tvár ožiarilo striebřisté svetlo mesiaca, ktoré si našlo cestu poza jej chrbát, a oči sa mu šťastne rozžiarili. Neverila v mágiu a čary, verila v bezhraničnú silu Božieho slova a nekonečnú moc viery v neho, no v tej chvíli na vlastné oči videla, ako tajomné svetlo mesiaca zmenilo tvár jej muža. Zrazu to nebol bezmocný stavec, ktorému ovísal kútik úst a oči sa zahmlievali smútkom a bolesťou. Nebol to trpiaci muž s hlbokými vráskami, ktoré mu vpísal do tváre neľahký život, a hlavne utrpenie posledných mesiacov. Uvidela svojho milého ako v prvý deň. Jeho prítiažlivú tvár s vysokým čelom, uhrančivé modré oči pod hustým čiernym obočím a mäkké pery. Nevedela vtedy odtrhnúť od neho oči. Mala pocit, že ju uhranul pohľadom a energiou, ktorá sršala z jeho tela.

„Janko môj,“ zašepkala a podišla k nemu.

Usmieval sa, bolo mu to vidieť na tvári, a díval sa na mesiac. Pohľadkala ho a ľahla si vedľa neho na posteľ po ľavej strane. Opatrne si položila hlavu na jeho plece a chytila ho za ruku. Plece mal kostnaté a tvrdé. Celé jeho telo bolo po dlhých mesiacoch ležania stuhnuté, no dlaň mal mäkkú a teplú. Stisol jej prsty. Pravú ruku mal nehybnú, no ľavá si zachovala silu i nežnosť.

Pobozkala ho na kútik úst a potom si pokojne položila hlavu vedľa neho. Cítila, že aj on je pokojný. Široká hrud sa mu v pravidelnom rytme dvíhala.

„Je nádherný,“ riekla, hľadiac na mesiac, ktorý sa pomaly ličky prevaľoval po oblohe, zahalený do striebriстого svitu.

Jej muž pomaly žmurkol. Znamenalo to, že súhlasí.

„Stále nás sprevádza,“ pousmiala sa. Mala pocit, že aj mesiac sa viac rozžiaril, akoby potvrdil jej myšlienky. Sprevádzal ich životom, stály a nemenný. Hľadel na ich osudy, poznal ich úzkosti, strach i bolesti, no hlavne ich lásku a šťastie, ktoré spolu zažívali.

„Vždy mi ťa bude pripomínať,“ dodala. Neboli potrebné ďalšie slová. Vedel, na čo myslí. Vedel, že keď tu už nebude, pri každom pohľade na mesiac si spomenie na neho, tak ako to robievala počas rokov ich odlúčenia. Tak ako to robieval on. Mesiac bol ich spojením.

I. KNIHA

O obyčejných ludech

*„Ten, kto má dôvod na život,
vydrží takmer všetko.“*

(NIETZSCHE)

1. KAPITOLA

Apríl 1948

Usadili sa na voľné sedadlá v druhom rade v nevelkej sále kultúrneho domu.

„Budeme mať skvelý výhľad priamo na javisko,“ nadšene poznamenala Mária, keď sa usadila vedľa priateľky Heleny.

Helena na ňu pozrela a uškrnula sa: „Marienka, prepájaná, že práve ty hovoríš o výhlade. Musel by si sadnúť pred teba nejaký golem, aby si nevidela.“

Mária na ňu zagánila. „Hneď sa cítim lepšie, keď viem, že vďaka tomu, že som o trochu menšia od golema, budem mať výborný výhľad,“ neskrývala sarkazmus v hlase.

Helena sa rozosmiala. „Prepáč, nemyslela som to tak.“

„Ale myslela,“ odfrkla Mária. „Som zvyknutá, aj keď od priateľky by som takéto poznámky nečakala,“ dodala úprimne. Ľudia často poukazovali na jej nezvyklý telesný vzrast. Bola to skutočne vysoká žena a odlišnosti vždy púťali pozornosť. Bohužiaľ, viac negatívnu ako pozitívnu. Človek sa podvedome obával odlišností a miloval uniformitu, do ktorej ona svojou výškou nezapadala, preto bývala často terčom rôznych poznámok.

„Marienka, prepáč, bolo to nevhodné,“ úprimne sa ospravedlňovala jej priateľka, keď si uvedomila, že bola naozaj nezdvorilá.

Mária si teatrálné vzdychla a povedala: „Je ti odpustené. No len vďaka tomu, že si ma sem vzala.“

„Viem, ako miluješ divadlo.“ Helene sa rozžiarili oči. Skutočne sa potešila, že sa priateľka na ňu nehnevá.

„To áno,“ zasnene vzdychla Mária. Milovala divadlo, no príležitostí ísť si pozrieť nejaké predstavenie nemala veľa.

„Nezabúdaj, že sú to len ochotníci,“ upozornila ju priateľka.

„To je jedno,“ mávla rukou. „Hádam to nebude také zlé.“

Nebolo. „Boli dobrí!“ Mária vyskočila so sedadla a s vervou tleskala, až ju štípali dlane. „Boli priam skvelí!“

Helena sa pridala k potlesku, no medzitým štychla priateľku do boku. „Myslím, že nie si úplne objektívna,“ usmievala sa od ucha k uchu.

Mária na ňu skúmavo pozrela, no nepovedala nič, len nadšene tleskala.

„Prečo by som nebola objektívna?“ spýtala sa, keď potlesk ustal, amatérski herci pomaly opustili javisko a ľudia v hľadisku sa tiež zberali na odchod. „Nie som síce divadelný kritik, ale azda môžem zhodnotiť, či sa mi to páčilo, alebo nie,“ poznamenala trochu urazene.

„Áno, ale nie som si istá, či si stíhala sledovať aj hru, keď si mala ustavične oči nalepené na toho modrookého fešáka, ktorý hral Jožka Púčika.“

„Na to, že je ochotník, bol veľmi presvedčivý.“

„Nezdalo sa mi, že je to práve jeho dramatické umenie, čo ťa tak očarilo,“ neprestávala ju podpichovať Helena.

Mária sa zapýrila. „Aj dramatické umenie,“ priznala. „Uznávam, je to celkom pekný muž.“ Snažila sa, aby to

nevyznelo príliš nadšene a aby bolo v jej prejave dostatok ľahostajnosti.

„Neviem, či by mala zasnúbená žena hodnotiť mužov,“ vychutnávala si Helena priateľkine rozpaky.

„Nie som zasnúbená,“ pripomenula jej priateľka.

„Takmer zasnúbená,“ uškrnula sa Helena. „A nehrajme sa so slovíčkami, dobre vieš, že je to len otázka času.“

„Hela!“ Mária si nahnevane založila ruky v bok. „Najprv sa snažíš dotlačiť ma do priznania, že som na Jožkovi Púčkovi obdivovala niečo viac ako výborné stvárnenie hlavnej postavy, a potom mi vmetieš do tváre, že zasnúbené ženy sa nesmú vyjadriť o inom mužovi, že je pekný! Napokon, ešte nemám snúbenca.“

Helena sa rozosmiala, pobavená vlastnou prešibanosťou a tiež tým, ako málo stačilo, aby Mária začala obhajovať samu seba. „Uznávam, že je naozaj fešák,“ smiala sa bez ostychu. „Má taký... taký dramatický pohľad. Vedela by som sa mu dívať hlboko do očí,“ dodala zasnívane.

„Kto je to vlastne?“ vyzvedala Mária.

„Slečna Skorozasnúbená!“ karhavo pozrela na ňu priateľka. „Mala by si ho vypustiť zo skoro zadanej hlavy.“

Mária zagúľala očami, mávla rukou a pobrala sa na odchod.

„Volá sa Jano a s otcom majú celkom úspešnú obuvnícku dielňu tu na ulici,“ dobehla ju Helena a zavesila sa do priateľky.

„Hm...“ Mária sa tvárila nezaujato, ale stále nemohla vypustiť z mysle uhrančivý pohľad mladého herca ochotníckeho súboru.

„Ja len... ak by si potrebovala niečo opraviť na topánkach,“ štuchla do nej priateľka, chichotajúc sa do dlane.

„Hela, naozaj už prestaň. Som zadaná!“ bránila sa Mária, no jej hlas neznel presvedčivo ani nadšene.

Helena si povzdychla. „Zdá sa, že nie si z toho príliš nadšená.“

„Mýliš sa. Je to skvelá partia. Vzdelaný, finančne dobre situovaný a veľmi zdvorilý muž,“ vymenovávala pozitíva nastávajúceho.

„Hej, hej,“ pritakala Helena. „A k tomu starý, nudný a škaredý,“ doplnila posmešne.

„Nie je škaredý,“ oponovala jej Mária. V kútiku duše však musela uznať, že jej nápadník ju nepríťahoval, a hoci by ho nenazvala škaredým, skutočne mu chýbali iskra a príťažlivosť. „A okrem toho mám už skoro dvadsaťpäť rokov.“

„Daj sa mi svete. Veď nie si starena,“ mávla rukou jej priateľka.

„O chvíľu by som bola stará dievka,“ pripomenula jej spoločenské normy. „Tebe sa ľahko hovorí. Máš len dvadsaťdva a na každý prst nápadníka.“

Helena bola veselá a divoká, temperamentom, ale aj prostorekosťou príťahovala mužov ako med osy. Mária jej občas závidela bezstarostnosť a túžila byť ako ona. Chcela sa vedieť odviazať, nahlas sa smiať a pritom pohadzovať hlavou, nedať sa spútať konvenciami. Ona vždy pôsobila vážne, dôstojne a rozumne, čo však neboli prejavy, ktorými by vedela upútať mužov.

„Nápadníkov sedemdesiatsedem, no manžel ani jeden,“ zaveršovala Helena. „Vieš, Marienka, na tancovačku by chcel ísť som mnou každý, no za manželku by si vybral radšej teba. Si múdra a seriózna...“

„... a nudná,“ dokončila Mária.

Helena zastavila, a keďže bola zavesená do priateľky, prinútila zastať aj Máriu. Vážne sa jej pozrela do tváre. „Nie si nudná,“ karhala ju zamračeným pohľadom. „Každá chvíľa s tebou je pre mňa obohatením.“

Mária sklopila v rozpakoch oči. Také vyznanie od priateľky nečakala. Zvyčajne bola samý vtip, aj tú najvážnejšiu vec vedela obrátiť na zábavu.

„Chcem, aby si bola šťastná,“ dodala Helena.

Mária zdvihla oči a usmiala sa na priateľku. „Budem šťastná, Helenka, ver mi. Chcem sa vydať a mať rodinu. Rudolf je dobrý človek. Vybral si ma a obe vieme, že išiel pod svoju úroveň.“

Pohli sa a Helena sa opäť zavesila do priateľky.

„Podceňuješ sa, Marienka. Si múdra a vzdelaná. Pracuješ ako učiteľka a to je vážene povolanie.“

„Som obyčajné dedinské dievča, ktoré dostalo trochu viac vzdelania. To je všetko.“

„Nie si obyčajná,“ odporovala jej priateľka. „O to tu však nejde. Myslím, že by si sa mala vydať z lásky,“ uprela pohľad na priateľku. Mária naozaj pôsobila ako prísna učiteľka, čím odrádzala ľudí, aby sa k nej priblížili, no v hrudi jej bilo veľké a vášnivé srdce.

„Láska sa preceňuje,“ poznamenala trpkó Mária.

„Mariena!“ skríkla nahnevane Helena. „Kvôli láske sa viedli vojny, umierali hrdinovia, najkrajšie umelecké diela boli inšpirované láskou. Nepáči sa mi, keď si cynická,“ sťažovala sa.

„Som len realistická, Helenka,“ vzdychla. „Ocitla som sa na hranici starodievocstva, mužov bohvieako nepriťahujem a som chudobná ako kostolná myš. Jednoducho si nemôžem dovoliť čakať na lásku.“

Helena sa nadýchla, s úmyslom odporovať názorom svojej priateľky, no Mária ju zastavila, skôr ako stihla vysloviť svoj názor. „Dost, Helenka. Som šťastná. Vydám sa za dobrého muža. To stačí.“

„Len či to naozaj stačí,“ neodpustila si Helena posledné slovo.

Mária už nereagovala a ponorila sa do vlastných myšlienok.